

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2014

Redactie:
Bert van der Lingen
en Arjan de Haan

JAARBOEK 2014

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2014

Redactie: Bert van der Lingen en Arjan de Haan

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland

Druk: DPN Weurt.

Voorzijde omslag: Voorbeelden van eerste-generatiepijpen en een houten pijpje in de vorm van een scheepje, gevonden in Amsterdam. Op de achtergrond scherven van steengoed, majolica en porselein, 1590-1625. (Foto Bert van der Lingen)

Achterzijde omslag: Figurale dubbelwandige pijp met afbeelding van Lodewijk Napoleon, gemaakt in Ruhla, Duitsland. (Foto A.R. de Haan, collectie R.J. de Haan, Hilversum)

ISBN: 978-90-801138-5-5

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Een conflict tussen Bart Pietersz. Valkenburg en Jan Bastiensz. Overwesel, 1722 Bert van der Lingen	9
Kleipijpen van Noël, een belangrijke aanvulling op het assortiment van Gambier Arthur van Esveld	13
Een Jonaspip uit Keulen Ruud Stam	19
Het zeventiende eeuwse merk gekroonde staande leeuw met PS. Goudse of toch Amsterdamse makelij? Ron de Haan	23
Een kleipijp met miniatuur tekeningen in inkt Bert van der Lingen	27
Een bijzondere groep Ottomaanse kleipijpen uit de Levant Arjan de Haan	31
Ottomaanse pijpen in Nederlandse collecties, archieven en als bodemvondst (zeventiende en achttiende eeuw) Bert van der Lingen	39
De productie van kleipijpen in Ruhla (Thüringen) Ron de Haan	55
Samengestelde messing deksels uit Thüringen op pijpen uit Tophane, Ruhla en Schemnitz Arjan de Haan	69
De Belgische export en import van pijpen na de Belgische onafhankelijkheid Ruud Stam	75
Pijprokers op keramiek Wiard Krook	87
Een ‘tobacqy pyp met tin beslaegen’ in een linnenkast in Dokkum, 1604 Bert van der Lingen	93
Is het bijmerk een betrouwbaar dateringsmerk? Ruud Stam	99
De republikeinse held van een vrijwel onbekende Franse pijpenmaker. Met een bijlage over de andere pijpenmakerijen in Straatsburg Ruud Stam, André Leclair en Gilles Kleiber	105
Een groep zeldzame eerste-generatiepijpen uit Amsterdams afval, 1590-1625 Bert van der Lingen	111
English summaries	148

Voorwoord

Voor u ligt het tweede jaarboek van de 'PKN, stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Na de publicatie van ons eerste jaarboek hebben we veel positieve reacties ontvangen. Het kostte dan ook weinig moeite om de energie te vinden om dit tweede jaarboek samen te stellen. Naast de positieve reacties hebben we ook opbouwende kritiek ontvangen uit de academische wereld. Dit had vooral te maken met de opmaak van de artikelen en de leesbaarheid. Mede hierdoor ziet U een aantal veranderingen die we hebben doorgevoerd. De belangrijkste aanpassing is het font. Deze is veranderd van Arial naar Helvetica, waardoor de artikelen makkelijker leesbaar zijn en waardoor er meer tekst op een pagina past. Verder is de regelafstand aangepast en hebben alle pagina's headers gekregen. Dit vergemakkelijkt het terugvinden van de bron als artikelen los verwerkt worden. Tot slot zijn nu zo veel mogelijk de afmetingen van de voorwerpen, middels een meetlatje of in de tekst bij de afbeeldingen, weergegeven.

We hebben ook dit jaar getracht zoveel mogelijk variatie aan te brengen in de artikelen en daarbij de Nederlandse vondsten niet over het hoofd te zien. Zo zijn in het jaarboek onder meer bijdragen te vinden van Bert van der Lingen, over een grote en zeer zeldzame groep eerste-generatiepijpen uit Amsterdam, Ron de Haan schrijft over het zeventiende-eeuwse merk gekroonde staande leeuw met TS en Wiard Krook heeft een artikel over pijprokers op zeventiende- en achttiende-eeuwse borden. Bijzondere vondsten uit Nederlandse bodem zijn de Ottomaanse tabakspijpen die door Bert van der Lingen worden beschreven.

Uiteraard treft u ook artikelen aan die over de landsgrenzen gaan. Zo heeft Ruud Stam bijdragen over een bijzondere zeventiende-eeuwse Jonas pijp uit Keulen en over de Belgische export en import van pijpen na de onafhankelijkheid en Arthur van Esveld schrijft over de overname van Noël door Gambier. Ron de Haan heeft verder nog een bijdrage over de pijpenfabricage in Ruhla en Arjan de Haan beschrijft een bijzondere groep kleipijpen uit de Levant.

Wij wensen u veel leesplezier in dit tweede jaarboek van de Stichting PKN,

Arjan de Haan
Bert van der Lingen

Het zeventiende-eeuwse merk gekroonde staande leeuw met PS. Goudse of toch Amsterdamse makelij?

Ron de Haan

Sommige pijpenmakersmerken worden mondjesmaat en slechts op een beperkt aantal locaties gevonden. Zo'n merk is de *gekroonde staande leeuw met PS*, dat tot op heden alleen bekend is als bodemvondst uit Amsterdam en van akkers waarop stadsafval uit de hoofdstad is gestort.

Inleiding

Dit artikel is ontstaan naar aanleiding van de vondst van een hoornpijp op landgoed Boekesteyn in 's-Graveland.¹ Het ontstaan van het dorp 's-Graveland was het directe gevolg van de zandafgravingen in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Dit zand had men in Amsterdam nodig voor de uitbreiding van de grachtengordels. Op de terugvaart naar

's-Graveland nam men huisvuil mee en dat werd als bemesting over de schrale grond uitgestrooid. Het afgegraven terrein werd bij verkaveling verkocht aan beter gesitueerde Amsterdammers zoals kooplieden en stadsbestuurders. Op de akkers van Boekesteyn, één van de aldus ontstane landgoederen, zijn eind jaren zeventig een aantal interessante zeventiende-eeuwse vondsten gedaan, zoals glaskralen, lakenloodjes, munten en een groot aantal pijpenkoppen.² De gevonden voorwerpen zijn te dateren voor circa 1660.

Hoornpijp met gekroonde staande leeuw met PS

De meest bijzondere vondst op het landgoed werd in 1979 gedaan. Toen is een groot gebogen steelfragment van een hoornpijp uit de zeventiende eeuw gevonden.³ (Afb. 1) Waarschijnlijk was deze pijp een reclame- of presentatiepijp. Eind zeventiger jaren waren nog maar een paar grote pijpenfragmenten bekend en toen wisten we ook nog niet zo goed de betekenis van dit soort fragmenten. Wel was bekend dat in 'De Uithangtekens' van J. van Lennep en J. ter Gouw een grote reclame-pijp werd genoemd. Deze wordt als volgt beschreven: *'En Amsterdammers herinneren zich nog die reuzepijp in de Kalverstraat bij de Osjesshuis'*.⁴ Kennelijk was er nog tot in de negentiende eeuw een tabakswinkel waar een pijp als uithangbord hing.

Afb. 1. Fragment van een hoornpijp met zestien Franse lelies in ruitvorm. Gemerkt gekroonde staande leeuw met PS. L. 100 mm / D. 18 mm (onder) en 25 mm (boven). Vindplaats 's-Graveland. (Collectie en foto Ron de Haan)

De lengte van het steelfragment bedraagt bijna 100 mm, de diameter aan de kant waar zich oorspronkelijk de tabaksketel bevond 25 mm en aan de kant van het mondstuk 18 mm. Het fragment is gemerkt met zestien scherp gegraveerde en fraai afgedrukte Franse lelies in een ruit met een hoogte van 11 mm. Deze intaglio stempels vormen gezamenlijk weer een grote ruitvorm. Opmerkelijk genoeg zijn de stempels op twee verschillende manieren aangebracht. De tien stempels in het midden en op de linkerzijde van de pijp staan recht en met de punt van de lelie naar boven wijzend. De overige zes lelies aan de rechterzijde zijn ondersteboven gestempeld. Behalve de Franse lelies is op het fragment ook het pijpenmakersmerk gekroonde staande leeuw met PS gestempeld. Dit merk heeft een diameter van 10 mm. (Afb. 2)

Het merk gekroonde staande leeuw met PS

Het grote steelfragment is zo goed als zeker met ander Amsterdams huisafval op Boekesteyn terecht gekomen. Maar is de pijp ook in Amsterdam gemaakt? Er zijn verschillende manieren om er achter te komen waar een pijp oorspronkelijk is vervaardigd. Een vermelding in de archieven of een pijpenstort met productie afval kunnen een duidelijke indicatie van de herkomst geven. Maar wat als je dat allemaal niet hebt, zoals in dit geval?

In het boek 'Merken en Merkenrecht' lezen we dat het merk Gouds is en gezet is tussen 1630/1635-1635/1640.⁵ Een eigenaar wordt niet vermeld, daar deze niet voorkomt in de tot op heden bekende archief gegevens. Het pijpenmakersgilde werd pas in 1660 opgericht. In de merkenboeken van het gilde komt dit merk niet voor, wat niet verwonderlijk is, daar pijpen met dit merk altijd te dateren zijn in de eerste helft van de zeventiende eeuw. In collecties uit Gouda en omgeving zijn geen pijpen bekend met dit merk. Uit Amsterdam daarentegen zijn wel vondsten bekend. De in Gouda en Amsterdam gemaakte kleipijpen uit de eerste helft van de zeventiende eeuw zijn, qua vorm en afwerking, moeilijk te onderscheiden van elkaar. Pas na 1640 raakt Amsterdam achterop en zal Gouda zich ontwikkelen tot 'de' pijpenstad van Holland. De bloeiperiode van Amsterdam is voorbij en men produceert nog een paar decennia vooral 'grove', ongeglaasde en meestal ongemarkeerde pijpen. In de achttiende eeuw worden er waarschijnlijk helemaal geen pijpen meer gemaakt in Amsterdam.

Volgens Don Duco van het Amsterdam Pipe Museum is het merk de *gekroonde staande leeuw met PS* dus een Gouds product.⁶ Jan van Oostveen kent dit merk niet, maar wel de *gekroonde staande leeuw met TM*. Die is hem alleen bekend als bodemvondst uit Amsterdam. Hij gaat er vanuit dat dit een Amsterdams product is.⁷ Volgens Bert van der Lingen zijn beide merken en de variaties op het merk *TM*, ruim vijftien maal gevonden in Amsterdam. Ook hij kent deze merken alleen als vondsten uit Amsterdam en gaat voorlopig uit van een Amsterdamse productie.⁸ Het merk is waarschijnlijk maar kort in gebruik geweest en vondsten zijn zeldzaam.

Het merk gekroonde staande leeuw met TM

Van het merk *staande leeuw gekroond* zijn varianten bekend, maar dan met de initialen *TM*. De steel van de in afbeelding 4 getoonde pijp, die gemerkt is met de *staande leeuw en TM*, is versierd met negen intaglio gestempelde ruiten met in iedere ruit vier Franse lelies rond een roosje met vier hartvormige blaadjes.

Ook het *TM* merk wordt door Don Duco in het eerder genoemd boek 'Merken en Merkenrecht' vermeld met dezelfde datering als het *PS* merk en eveneens wordt geen eigenaar genoemd. Het wordt door Duco toegeschreven aan een Goudse pijpenmaker. Een familieband tussen de makers van pijpen met deze merken acht hij niet uitgesloten. De vermeende familieband zou natuurlijk ook kunnen gelden als deze pijpen in Amsterdam zijn gemaakt. De afgebeelde complete pijp is afkomstig uit een beerput in Amsterdam. (Afb. 4)

In de Goudsbloemstraat in Amsterdam is een groep pijpen gevonden met interessante merken waaronder de *gekroonde staande leeuw met PS* (Afb. 3), de *roos met PS* (Afb. 5), de *gekroonde staande leeuw met TM* (Afb. 6), de lelie met *TM* (Afb. 7) en de *gekroonde Tudor roos met TM* (Afb. 8). Het moet niet worden uitgesloten dat al deze *PS* merken in dezelfde werkplaatsen zijn gezet. Dit kan ook gelden voor de pijpen gemerkt met *TM*. Het is opvallend dat deze twee merken samen zijn gevonden. Dit kan betekenen dat er een handels- of familierelatie bestond tussen beide pijpenmakers en dat dit van invloed was op de productie en leverantie van pijpen.

Conclusie

Als we bovenstaande feiten samenvatten kan worden geconcludeerd dat de meningen over de herkomst van de pijpen met het merk de gekroonde staande leeuw met *PS* verdeeld zijn en dat beide merken toe te schrijven zijn aan pijpenmakers met werkplaatsen in Amsterdam. De vondst in de Goudsbloemstraat doet vermoeden dat er een relatie is geweest tussen de eigenaren van beide hier genoemde merken. De vraag over de herkomst zal pas beantwoord kunnen worden als we een pijpenstort vinden of het merk van beide pijpenmakers via archiefbronnen kunnen herleiden.

Afb. 2. Ketelmerk gekroonde staande leeuw met PS op het steelfragment van de hoornpijp. H. merk 10 mm. (foto Ron de Haan)

Afb. 3. Dubbelconisch model. Hielmerk gekroonde staande leeuw met PS. Vindplaats Amsterdam, Goudsbloemstraat. (Privé collectie, foto Bert van der Lingen)

Afb. 4. Dubbelconisch model. Hielmerk gekroonde staande leeuw met TM. Gestempelde lelies op steel. Vindplaats Amsterdam. (Collectie en foto Ron de Haan)

Afb. 5. Dubbelconisch model. Hielmerk roos met PS. Amsterdam, Goudsbloemstraat. (Privé collectie, foto Bert van der Lingen)

Afb. 6. Dubbelconisch model. Hielmerk gekroonde staande leeuw met TM. Amsterdam, Goudsbloemstraat. (Privé collectie, foto Bert van der Lingen)

Afb. 7. Dubbelconisch model. Hielmerk lelie met TM. Amsterdam, Goudsbloemstraat. (Privé collectie, foto Bert van der Lingen)

Afb. 8. Dubbelconisch model. Hielmerk gekroonde Tudor roos met TM. Amsterdam, Goudsbloemstraat. (Privé collectie, foto Bert van der Lingen)

Noten:

- 1 De Haan, 2014, p.14-17.
- 2 De Haan, 1986, p. 26-31.
- 3 De Haan 1979, p. 2-3.
- 4 Van Lennep en Ter Gouw, 1868, deel 1, p. 69.
- 5 Duco, 2003, p. 123.
- 6 Mededeling Don Duco, oktober 2013.
- 7 Mededeling Jan van Oostveen, oktober 2013.
- 8 Mail en mondelinge toelichting Bert van der Lingen, oktober 2013 en maart 2014.

Literatuur:

- Duco, D.H., 2003. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Amsterdam.
- Haan, R.J. de, 1986. 'Amsterdamse pijpvaardsten uit de eerste helft van de 17de eeuw gevonden te 's-Graveland', *PKN* 9 (34), p. 26-31.
- Haan, R.J. de, 1979. 'Vraagbaak m.b.t. pijpvaardsten te 's-Graveland', *PKN* 2 (7), p. 2-3.
- Haan, R.J. de, 2014. 'Een 17e eeuwse hoornpijp uit 's-Graveland. *Archeologica Naerdincklant. Archeologisch tijdschrift voor het Gooi en omstreken*, 2014-1, p. 14-17.
- Lennep, J. van en J. ter Gouw, 1868. *De Uithangteekens, in verband met Geschiedenis en Volksleven beschouwd*. Amsterdam, Deel 1.

Het zeventiende-eeuwse merk gekroonde staande leeuw met PS. Goudse of toch Amsterdamse makelij? / The seventeenth-century mark crowned lion rampant with PS. Gouda or Amsterdam production?

Ron de Haan

Some pipe makers marks are found only in limited numbers and locations. One such mark is the crowned lion rampant with the letters 'PS'. An extraordinary discovery was made in 1979 when a large fragment of a curved stem from the seventeenth century with this mark was found. Possibly it was originally intended as an advertising or presentation pipe. The question is whether this piece and other pipes with this mark from the period 1630-1640 are made in Amsterdam or Gouda. In this article the author tries to find an answer to this question. In collections from Gouda and surrounding areas these pipes are not known and the only known examples have been found in Amsterdam. Recently an interesting group of pipes was found in Amsterdam, amongst them one with the crowned lion rampant with PS and one with the crowned lion rampant with TM. It is striking that these two marks are found together. This may mean that a trade or family relationship existed between the two pipe makers and that this affected the production and delivery of pipes.

